

С. В. Сохань
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ФОНДУ
“КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ”
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Протягом багатьох століть Київська духовна академія (далі – КДА) зберігала за собою славу головного центру політичного, церковного і культурного життя України. Значне місце в документальній спадщині КДА займає фонд “Київська духовна академія” (ф. 160) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР), який налічує понад 3 тис. од. зб. і був сформований у 1980-ті роки. Завдяки різноманітності рукописних та архівних матеріалів це зібрання привертає увагу багатьох дослідників і вважається джерелом не лише з історії КДА як релігійної установи, а й з історії України в цілому. Причина цієї різноманітності полягає в тому, що до складу зазначеного фонду входять окремі структурні частини рукописного та архівного зібрання КДА.

Звернення до передумов започаткування ф. 160 і вивчення характеру його документів дозволяють визначити ряд особливостей, що впливають на джерелознавчу цінність цих документів та пояснюють існування окремих заінвентаризованих одиниць зберігання різних фондів КДА поза межами своїх колекцій. Зазначимо, що надходження документів КДА до відділу рукописів ВБУ впродовж 1923–1934 рр. відбувалося згідно зі старими інвентарними записами і друкованими описами. При описуванні рукописно-книжкового зібрання КДА було вирішено не перешифрувати рукописи фонду і залишити ті самі номери, під якими вони були зашифровані, тобто колекції, які були вже сформовані в КДА, інвентаризувалися у відділі рукописів без порушення їхньої цілісності.

Але неодноразове впорядкування та підпорядкування рукописно-книжкових колекцій КДА, викликане об'єктивними причинами, призвело до наявності у ф. 160 документів з різних рукописних та архівних збірок КДА.

Так, наприклад, рукописний фонд колекції Церковно-археологічного музею при КДА (далі – ЦАМ) неодноразово змінювався згідно з обліковими документами ще до надходження зібрання КДА до відділу рукописів. На початковому етапі формування фонду ЦАМ найцінніші рукописи були виділені з академічної бібліотеки за схемою “бібліотека–музей” без відчуження з академічної власності. Тобто, ці одиниці зберігання мали подвійні шифри – бібліотечні, через приналежність до бібліотеки КДА, та музейні, згідно з якими вони були зашифровані в колекції ЦАМ. Наступні ж надходження рукописів до музею реєструвалися відповідно до музейних шифрів як такі, що безпосередньо надходили до колекції ЦАМ шляхом пожертвування. Згодом деякі рукописні матеріали, вже зареєстровані згідно з музейними шифрами, з різних причин вилучалися з колекції ЦАМ і передавалися бібліотеці КДА. Тепер спрацьовувала зворотна схема передачі рукописних документів – “музей–бібліотека”, що вносила певну плутанину в облік і цілісність колекції ЦАМ. Підтвердженням цього факту є документ неодмінного секретаря Церковно-археологічного товариства та блюстителя ЦАМ при КДА М. Петрова – “Списки рукописей и книг, передаваемых из Церковно-археологического музея библиотеке КДА за 1903–1915 гг.”¹

Зважаючи на ці переміщення, деякі рукописи ЦАМ вже не в складі музейної колекції ЦАМ, а за бібліотечними шифрами у складі бібліотеки КДА надійшли у фонди ВБУ. Тому й відклалися в ІР у ф. 160, а не в збірці ЦАМ. Так, наприклад, за “Списком” М. Петрова “Записки по истории русской словестности” колишнього учня КДА В.К. Воскресенського² за музейними шифрами Муз. 1025–1031 надійшли до рукописних фондів ВБУ у складі бібліотеки КДА і тепер зберігаються у ф. 160 окремо від колекції ЦАМ, з якої вони походять. Хоча доцільно було б при формуванні ф. 160 виявити серед неопрацьованих документів КДА спорідненість рукописних матеріалів окремих рукописних колекцій та спробувати реконструювати за походженням одну з найцінніших збірок КДА.

Які ж причини спонукали М. Петрова вилучати вже заінвентаризовані в ЦАМ одиниці зберігання і передавати їх в бібліотеку

КДА? Перш за все, це ті рукописні та архівні документи, які не були описані й не увійшли до друкованих описів М. Петрова, О. Лебедева і В. Березіна, та друковані видання, які помилково були внесені до каталогу рукописів ЦАМ. Прикладом цього може слугувати зазначене О. Лебедевим у вступі до свого опису друковане видання за номером Муз. 815 “Воззвание св. Синода по поводу Крымской войны 1895 г.”, яке за тією ж схемою “музей–бібліотека” було передано до бібліотеки КДА³. По-друге, швидке зростання фондів ЦАМ за рахунок дарів призводило до браку місця для нових надходжень у приміщенні ЦАМ, що також сприяло передачі рукописів ЦАМ на зберігання до бібліотеки.

Окрім збірки ЦАМ, у ф. 160 зберігаються й рукописи з інших колекцій зібрання КДА. Так, рукопис Ієремії, єпископа Нижегородського, “Народная сокровищница, или уроки веры и нравственности христианской” (2, 3 і 4 частини)⁴ належить рукописній збірці бібліотеки Київської духовної семінарії за старим шифром – VIII.1.140. Зазначимо, що при надходженні цієї колекції до ВБУ згідно з актом від 18 вересня 1929 р. у загальному списку ця праця була позначена, як неописана у М. Петрова⁵.

Рукопис “Komedyя Uniatow z prawoslawnnemi”⁶ (за старим шифром, рукописної збірки бібліотеки Києво-Софійського собору № 683) також відсутній в друкованому описі цієї збірки М. Петрова. Це дає нам можливість зробити висновок, що головною причиною наявності окремих рукописних та архівних документів з рукописно-книжкового зібрання КДА у ф. 160 є те, що майже всі вони не були описані, а пройшли тільки перший етап опрацювання документа – обліковий.

Окрему частину рукописів з ф. 160 становлять документи, які надійшли до відділу рукописів згідно з актом від 9 грудня 1929 р. як незакаталогізовані рукописи Лаврської філії ВБУ⁷. До них відносяться архівні матеріали, що були позначені в додатку, складеному до цього акту співробітником ВБУ М. Оксіюком, як справи з шифрами архіву КДА. Серед них актові джерела – булли римських пап⁸ за старим номером архіву КДА – арх. № 77; наукові розвідки релігійного змісту – “О бoгe”⁹ – арх. № 27 та ін. Проте більшість актових документів, що належали архіву КДА і потрапили до ф. 160 у складі бібліотеки КДА, це були джерела, які М. Петров вилучав з архіву під час підготовки публікації “Актов и документов, относящихся к истории Киевской Академии” (К., 1904–1908).

Архівно-діловодні документи, які не були позначені старими шифрами архіву КДА, але, без сумніву, належали до різних структурних підрозділів архіву КДА, зокрема канцелярська документація архіву правління КДА, вибірково позначені М. Оксіюком у переліку архівних матеріалів. Серед них – журнали засідань внутрішнього правління КДА за 1823, 1824, 1825, 1827 рр., послужні списки ченців різних монастирів та ін.¹⁰

Чому ж залишки цієї документації згідно з рішенням Паритетної комісії в 1929–1930 рр. не були передані Окружному архівному управлінню разом з архівними документами, як, наприклад, передані до Центрального державного історичного архіву України документи архіву Богоявленського Братства та архів правління КДА¹²? Причина тут дуже проста. Під час переїзду в цей період відділу рукописів до нового приміщення паралельно здійснювалося сортування фондів, а ці документи знаходилися у зв'язках неопрацьованих документів КДА. Відповідно до акту від 10 травня 1930 р., комісією у складі П. Попова, С. Маслова, Ю. Діяківського і М. Гешенера була зроблена перевірка рукописного фонду КДА¹³, за результатом якої були виявлені незаінвентаризовані рукописи, що пізніше надійшли до зібрання КДА. Хоча одна частина цих рукописів все ж була позначена дуже стисло в акті 1924 р. (перше надходження документів КДА) як “ненумеровані зв'язки”¹⁴, інша – взагалі в ньому була відсутня. Про те, що перші зв'язки були розрізнені і тематично переплутані, свідчить той факт, що рукопис “Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом” ієромонаха Іоасафа було віднесено до “Связки сочинений на религиозные темы (история библии и ее издания)” без останніх аркушів¹⁵. Хоча в переліку “ненумерованих зв'язок” було позначено, що цей рукопис мав 32 арк., при опрацюванні виявилось лише 18, тобто 14 – загубилися або були віднесені до інших зв'язок.

Другу частину незаінвентаризованих рукописів, що не були позначені в акті 1924 р., складають зв'язки розрізаних і переплутаних праць, нотаток та документів першої половини XIX ст. з архіву КДА, статистично-облікової документації бібліотеки, документів Київської митрополії XVIII ст., які й відклалися у ф. 160.

Слід ще зазначити, що, окрім рукописів колекційних збірок КДА та офіційно-діловодної документації архіву КДА, у ф. 160 відклалися й рукописи з особових збірок та бібліотек інших учбових

духовних закладів. Так, наприклад, рукопис “Летописец келейный Дмитрия Ростовского” та “Образцы древне-латинского языка”¹⁶ належали бібліотеці М. Дроздова, праця В. Барвінка “Описание лаврских изданий “Беседы св. Иоанна Златоуста (1623)” и “Паренесис (1639)” – з особового архіву В. Барвінка¹⁷, рукопис Соловцького монастиря “Родословия князей русских удельных”¹⁸ – з бібліотеки Казанської духовної академії.

Нині ф. 160 містить документи українською, російською, польською, німецькою, грецькою, єврейською, латинською та старослов'янською мовами, які хронологічно охоплюють період від XV до XX ст.

За складом документів архів досить різноманітний. Чи не найважливішу частину його становить група публічно-правових актів, що регламентують офіційно-ділові стосунки та взаємозв'язок вищої світської влади з духовною. Це оригінали та копії указів Синоду та Сенату XVII–XIX ст.; указів, маніфестів, грамот та рескриптів російських царів (Петра I, Петра II, Катерини II, Миколи II), польських королів XVI–XIX ст.; Польської конфедерації 1768 р.; патріарха Московського Адріана, митрополитів Петра Могили, Варлаама Ванатовича, Тимофія Щербацького, Рафаїла Заборовського; універсалів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи; Постанови I Українського церковного Собору 1921 р.; грамоти угорських королів XIX ст.; булли римських пап 1753–1780 рр. (Бенедикта XVI, Климента XIII, Климента XIV та Пія VI)¹⁹.

Важливою структурною одиницею духовного управління були монастирі. Чимало документів фонду розповідають про монастирське землеволодіння, про повинності населення, залежного від монастирів, про розмежування монастирських земель міста Києва та Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Варшавської єпархій. Чільне місце посідає комплекс обліково-статистичної документації релігійних організацій як джерело для дослідження соціально-економічної історії України, зокрема описи церковного майна, списки ченців, метричні книги, звіти про стан і діяльність різних релігійних братств при церквах тощо. Серед них документи монастирів – Києво-Печерської лаври, Видубицького, Братського, Михайлівського, Межигірського, Кирилівського, грецького Катерининського, Флорівського монастирів, Тобольського Знаменського монастиря; соборів та церков – Софійського собору, храму Христа Спасителя у Москві, церкви св. Федора, церкви Пресвятої Богородиці, Свято-Введенської церкви, Воскресенської церкви, церкви

при Першій Київській гімназії²⁰. Документи Київської, Волинської, Могильовської, Переяславської духовних консисторій, Козелецьких та Павлоградських духовних правлінь XVII–XIX ст. представлені указами, постановами, інструкціями церковного управління та їхніх канцелярій; донесеннями, рапортами, описами майна, виписками з метричних книг, грамотами, дарчими, офіційним листуванням²¹.

Документи судочинного характеру визначають діяльність правових органів духовної та світської юрисдикції і представлені виписками з актових случьких, віленських, володимирських, кременецьких, львівських документів та міських книг на володіння майном; проханнями, доношеннями, чолобитними, рапортами, судовими справами окремих осіб та духовенства до місцевої, світської та духовної влади з метою вирішення їхніх майнових або юридичних прав, прав захисту та врегулювання конфліктів²².

Серед офіційних джерел значна кількість документів, які віддзеркалюють внутрішню діяльність КДА, зокрема її адміністративно-господарчу діяльність, що представлені економічними звітами XIX – початку XX ст., протоколами засідань різних комісій, журналами засідань правління КДА, описами майна, грошовими документами, прибутково-видатковими книгами, рахунками різних друкарень, журналами реєстрації вхідних та вихідних документів, рапортами правління КДА XIX ст., проханнями на ім'я Ради КДА та її постановами, що стосуються організації навчання, кадрових питань, матеріального забезпечення і утримання студентів та викладачів, програмами і темами занять, списками студентів та викладачів, офіційним листуванням XIX–початку XX ст., діловодним архівом редакції журналу “Труды КДА”²³. У фонді відклася певна кількість офіційних листів кореспондентів Церковно-археологічного товариства при КДА, які дають уявлення про наукові зв'язки цього товариства з різними комісіями, установами та навчальними закладами²⁴. Історію Києво-Могилянської академії репрезентують офіційні папери XVII–XVIII ст., зокрема документи про: поточні справи в Академії; короткі відомості про ректорів від 1633 р.; зарахування на військову службу студентів, яких відраховано з Академії; напади сербів на студентів; отримання чернецького чину; кошти, витрачені на бурсу, а також копія плану місцевості, що належала Києво-Братському монастирю з усіма його будівлями тощо²⁵.

Широко представлена група біографічних документів студентів і викладачів КДА, настоятелів монастирів, ченців, послушників,

зокрема послужні та формулярні списки, нагороджувальні листи, атестати, посвідчення, грамоти, дипломи, довідки; статті про київських та московських митрополитів – Арсенія Могиланського, Петра Могили, Рафаїла Заборовського, Дмитрія Ростовського та інших осіб – Г. Соловйова, Ф. Терновського²⁶.

Окремо слід зазначити низку мемуарних документів – щоденники та спогади як джерело з історії вивчення життя і діяльності видатних державних, історичних та церковних діячів України та Росії XVIII–XIX ст. Це, насамперед, щоденники Л. Мацієвича, В. Пероговського; спогади Ростопчина про останній день царювання Катерини II; О. Клеванова – про царювання Олександра II; митрополита Московського Платона (Левшина) – про мандрування до Києва та інших місць у 1804 р.; В. Аскоченського – про відвідування Єрусалима й інших міст Палестини і Сирії; П. Руткевича – про академічне життя студентів у 1879–1883 рр.; М. Флоринського – про архієпископа Херсонського Дмитрія (Ковальницького)²⁷; записки генерала О. Ермолова, К. Воскресенського, “Записки добровольця” М. Георгієва, автобіографічні записи 1734–1800 рр. митрополита Дмитрія Ростовського.

Серед документів фонду, що відображають історію розвитку навчального процесу КДА та київських, волинських, кишинівських, воронізьких духовних училищ і семінарій, пріоритетними є наукові праці та підготовчі матеріали до наукових розвідок викладачів і студентів КДА, документи науково-педагогічного характеру, слова і промови видатних церковних діячів та ін. У фонді зберігається значна кількість підручників, посібників, курсів та програм лекцій з медицини, фармакології, математики, арифметики, геометрії, церковної археології, богослов'я, патрології, гносеології, літургії, церковної історії, словесності, логіки, риторики; наукові статті та лекції викладачів К. Аксакова, В. Аскоченського, М. Грановського, А. Дмитрієвського, В. Іконникова, М. Карамзіна, П. Кудрявцева, П. Лашкарьова, П. Лিনিцького, А. Олесницького, В. Певницького, К. Попова, Д. Поспехова, Ф. Терновського з історії давньої та нової Росії; з історії церкви, духовенства, купецтва; з історії літератури (російської, польської, німецької, римської); з історії католицизму в Південно-Західному краї Росії; виписки з руських літописів, німецьких та французьких журналів 1778–1805 рр.; праці з історії міст Москви, Петербурга, Києва XVII–XVIII ст.²⁸

У фонді знаходяться документи, що з максимальною повнотою

інформують про внутрішню структуру і діяльність бібліотеки КДА. Вони відображають стан її внутрішнього розпорядку і матеріального забезпечення, зміни профілю комплектування та системи організації книжкових фондів і каталогів, використання асигнувань на придбання літератури та бібліотечного майна. Це каталоги, картотеки та списки книг, рукописів і періодичних видань бібліотеки, справи про придбання й видачу книг, звіти про книги, які були здані в опрацювання, правила користування бібліотекою, рапорти, доношення й доповіді бібліотекарів, справи про передачу книг з бібліотеки до інших структурних підрозділів КДА, офіційне листування з Київською консисторією, канцелярією, правлінням КДА²⁹.

Офіційно-службове листування стосується питань щодо зовнішніх зв'язків КДА з церковними установами, навчальними закладами та видатними особами. Ця група документів представлена листами імператорів та державних діячів Росії XVII–XIX ст.: Катерини II, Олександра I, Олександра II, Миколи I, Великого Князя Костянтина Миколайовича, А. де Ланжерона, М. Репніна, М. Муравйова, М. Сперанського, П. Румянцева-Задунайського, графа Адлерберга; ієрархів церковної влади: митрополита Арсенія Могилянського, єпископа Феофана; викладачів КДА та різних осіб, пов'язаних з діяльністю КДА: П. Кудрявцева, М. Флоринського, І. Четверикова, П. Лебединцева, І. Королькова, І. Воскресенського, П. Петрушевського, Ф. Терновського³⁰. Окремо відзначимо оригінали та копії листів папи римського Климента XIII до короля Франції Людовика XV 1762 р., папи римського Пія IX 1869 р., польського короля Владислава IV 1633 р.³¹ та листи приватних осіб, наприклад, листування сотника Решетилівського Ієремії Федоровича з полтавським протопопом Іоаном Величковським 1717–1718 рр. та ін.³²

З документів, що мають відношення до образотворчого мистецтва, слід відзначити репродукції портретів святих, митрополитів та духовенства XIX ст., Холмський народний календар 1869 р.³³ Важливими для дослідників історії літератури є група творчих художніх матеріалів, що репрезентовані збірками поетичних та прозових творів різних авторів XIX ст.³⁴ Музична спадщина представлена церковними піснеспівами на крюкових нотах (ірмосами, догматами, стихирами) XVI ст., церковними піснеспівами та теоретичними посібниками XVIII ст.³⁵ До комплексу колекційних матеріалів увійшли рукописні книги та стародруки релігійного змісту XV–XVIII ст.: Святе Письмо, Мінея службова на січень – лютий XV ст.

(з рукописної колекції ЦАМ № 372 п), слова та послання отців церкви, життя святих, ілюстрована Біблія (видання Кристофора Вейгеля 1645 р.), рукописні збірки, богослужбна література³⁶.

Розглядаючи всі вищезгадані документи, можна визначити декілька тематичних блоків. По-перше, комплекс матеріалів з історії церкви, представлений документами релігійних установ – консисторій, монастирів, духовних навчальних закладів, що містить детальні відомості про стан та зміни в діяльності цих установ у різні історичні періоди. По-друге, документи з історії України, Польщі, Росії, Білорусі та інших країн, що є змістовною базою для вивчення внутрішньої і зовнішньої політики української держави, економіки, суспільно-політичного життя, культури та освіти в Україні протягом багатьох століть.

Отже, історичні умови, в яких відбувалося змішування рукописних документів збірок, сприяли формуванню ф. 160 як архіву КДА, що не тільки зберігає залишки його різних структурних частин, а й як цілісного зібрання рукописних колекційних, особистих та установчих джерел, які всебічно відображають історію українського суспільно-політичного та культурного життя XVII–XX ст.

¹ IP, ф. 160, № 620.

² Там само, №155–163.

³ Там само, № 56.

⁴ Там само, № 810–812.

⁵ Архів IP, оп. 1., № 40., арк. 139.

⁶ IP, ф. 160, № 549.

⁷ Архів IP, оп. 1., № 40., арк. 166–172.

⁸ IP, ф. 160, № 2550.

⁹ Там само, № 453.

¹⁰ Там само, № 438.

¹² *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 183–184.

¹³ Архів IP, оп. 1. № 41., арк.53–66.

¹⁴ Там само, арк. 62.

¹⁵ IP, ф. 160, № 555, арк. 225–242.

¹⁶ Там само, № 378, 322–324.

¹⁷ Там само, № 1464.

¹⁸ Там само, № 852.

¹⁹ Там само, № 15, 229–230, 316, 442–443, 449, 520, 556–566, 575–576, 580–581, 584–586, 588, 596–598, 617, 659, 668, 809, 816, 843, 879, 881, 931, 1071, 1106–1107, 1132, 1142, 1041, 1122–1123, 1145, 1057, 1070–1071, 1611, 2981.

²⁰ Там само, № 244, 247–255, 259–260, 303, 305, 370–377, 450–451, 466–467, 489, 500, 524–526, 538, 574, 590–591, 599, 607, 619, 645, 669, 712–713, 716–734, 738–743, 745, 750–755, 757–779, 784, 794, 936, 941, 945–952, 960, 1052–1053, 1075, 1091–1099.

²¹ Там само, № 241, 304, 306–307, 539–542, 601, 603–605, 962–975, 1054, 2957–2960.

²² Там само № 26, 496–497, 499, 573, 587, 616, 680–711, 714–715, 735–737, 744, 746–749, 756, 780, 783, 839–840, 861–863, 866–868, 977–1011, 1030, 1040, 1042–1049, 1055, 1058.

²³ Там само, № 256, 258, 368–369, 904, 1050, 1056, 1171–1413, 2655–2773.

²⁴ Там само, № 875–878.

²⁵ Там само, № 185–228, 316, 844, 1171, 1173, 1196, 1199.

²⁶ Там само, № 21, 272–273, 354, 569, 635, 670, 871, 883, 911–923, 943, 1615, 1834, 2966.

²⁷ Там само, № 16, 77, 108, 168, 274, 278, 351, 456, 855, 898, 1480, 1596–1597, 1852, 1869, 1963–1967, 1953, 2305, 2310.

²⁸ Там само, № 1–5, 20, 43, 50, 55, 85, 90–91, 96, 112–113, 165, 173–184, 279, 325–348, 358–364, 381–402, 407, 410–411, 423, 430, 519, 550–554, 660–661, 785, 787, 793, 796, 799–805, 819–831, 1111, 1149–1170, 1428–1438, 1450–1457, 1465–1474, 1484–1516, 1770–1809, 1811–1813, 1830, 1839, 1853–1854, 2347, 2431–2654, 2963.

²⁹ Там само, № 622–634, 2774–2952.

³⁰ Там само, № 117–151, 267, 277, 288, 292–293, 424, 571–572, 578, 582, 595, 640, 641, 666, 859, 886–887, 1138–1139, 1517–1557, 1571–1575, 1859–1860, 1968–2145, 2154–2301, 2306–2308.

³¹ Там само, № 235, 781.

³² Там само, № 1114–1116.

³³ Там само, № 662, 2987.

³⁴ Там само, № 49, 320, 485, 896, 1590, 1595.

³⁵ Там само, № 84, 426, 600, 614, 2381, 2382.

³⁶ Там само, № 1–5, 7, 8, 25, 29–40, 46, 53, 88, 94, 103, 408, 420, 421, 432–434, 618, 806–808.